

Democratie begint bij jezelf

Ontwikkelen van burgerschap

Suggesties voor de praktijk

Hubert Hermans & Rob Bartels

uitgeverij | C
coutinho

bussum 2020

Deze *Suggesties voor de praktijk* horen bij de eerste druk van *Democratie begint bij jezelf* van Hubert Hermans en Rob Bartels.

© 2020 Uitgeverij Coutinho bv

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (www.reprorecht.nl). Voor de readerregeling kan men zich wenden tot Stichting UvO (Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, www.stichting-uvo.nl). Voor het gebruik van auteursrechtelijk beschermd materiaal in knipselkranten dient men contact op te nemen met Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, www.stichting-pro.nl).

Uitgeverij Coutinho

Postbus 333

1400 AH Bussum

info@coutinho.nl

www.coutinho.nl

Foto's: Shutterstock.com

Noot van de uitgever

Wij hebben alle moeite gedaan om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Personen of instanties die aanspraak maken op bepaalde rechten, wordt vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

De personen op de foto's komen niet in de tekst voor en hebben geen relatie met hetgeen in de tekst wordt beschreven, tenzij het anders vermeld is.

ISBN: 978 90 469 0697 2

NUR: 841

Inhoud

Inleiding	5
Deel 1 Tegenspraak	7
Lessuggestie 1 Ik in positie	9
Lessuggestie 2 Wat vind jij hiervan?	11
Lessuggestie 3 Wat vinden wij hiervan?	13
Lessuggestie 4 Zes blinde mannen	15
Lessuggestie 5 Nu hoor je het eens van een ander	16
Lessuggestie 6 Zes gekleurde hoeden	17
Deel 2 Leren van elkaar en van jezelf	19
Lessuggestie 7 Leren van jezelf	20
Lessuggestie 8 De kracht van luisteren	23
Lessuggestie 9 Als het om waarden gaat	25
Lessuggestie 10 Een lastige kwestie	27
Lessuggestie 11 Debat of dialoog	28
Lessuggestie 12 Verplaats je in een ander	31
Deel 3 Participatie	32
Lessuggestie 13 Ik in relatie	33
Lessuggestie 14 Ik in relaties	35
Lessuggestie 15 De ander over mij: Ik in relaties	37
Lessuggestie 16 In de wereld	39
Lessuggestie 17 In gesprek	42

Inleiding

Democratie begint bij jezelf: dus niet alleen bij jou, maar ook bij anderen. Bij iedereen eigenlijk, ook bij de kinderen in de klas waar je werkt als leraar of stage loopt. Op deze website geven we suggesties om in de school aan het werk te gaan met de achtergrondteksten en de oefeningen uit het boek. Democratie begint ook in de school.

We beschrijven hier eerst de opbouw van de lessuggesties en geven handreikingen over hoe je je in die lessen het best kunt opstellen. Welke houding neem je aan? Wat doe je vooral wel en wat vooral niet?

De lessuggesties zijn geschreven voor kinderen van 6 à 7 jaar tot en met 14 à 15 jaar (van groep 3 van de basisschool tot en met de onderbouw van het voortgezet onderwijs), maar zelden voor allemaal tegelijk. We geven een indicatie van de leeftijd waarvoor de suggestie is bedoeld. Het is aan jou om je kennis, ervaring en creativiteit in te zetten om de lessuggesties geschikt te maken voor de kinderen in jouw klas – het zijn geen volledig uitgewerkte lesplannen. Zo leer je *innerlijke democratie* toepassen in de praktijk. Je gaat hiermee niet alleen voor jezelf aan de slag, maar ook met je kinderen.

Opbouw lessuggesties

De meeste lessuggesties betreffen groepsgesprekken, waarin jij als leraar een sturende rol hebt. Eerst moeten de kinderen zich het in de rest van het gesprek benodigde begrippenkader (het vocabulaire) van **innerlijke democratie** eigen maken. Jouw taak is hier verklarend: je verklaart, je legt uit.

Vervolgens begeleid je de kinderen in een proces waarbij ze met behulp van het begrippenkader onderzoeken welke posities ze innemen tussen anderen en hoe deze ik-posities zich verhouden tot die van anderen. Hier is jouw taak helpend, begeleidend. Wees nieuwsgierig, vraag door als je het nog niet snapt of als je denkt dat het kind zelf nog niet begrijpt wat het bedoelt. Maar schrijf niet voor, leg kinderen geen woorden in de mond.

In een goed gesprek kijk je je gesprekspartners in de ogen. Daarom zit je als je een gesprek met de hele groep voert in een kring of anders in carré. Je kunt ook de buitenste tafels in het lokaal wat naar het midden schuiven en er met z'n allen omheen gaan zitten. Dat is wel wat gedoe, maar het gaat steeds sneller en zonder dat je veel concentratie verliest als je er een paar routines voor gebruikt. Als de

kinderen een gesprek voeren in kleine groepen zouden ze in tafelgroepjes kunnen zitten, maar meestal is het handiger om vanuit de grote kring kleinere kringen te vormen. Ga zelf in elk geval ergens zitten waar je iedereen goed kunt zien.

De meeste gespreksleiders hechten aan gespreksroutines. Je spreekt iets af over beurten geven, wie wanneer aan het woord is en dergelijke. Dat laten we graag over aan je eigen inzicht.

In de lessuggesties geven we waar nodig aanwijzingen voor de methodische opzet. Die is grotendeels ontleend aan de methodiek van het filosoferen met kinderen en jongeren. Voor een verdere verdieping verwijzen we je naar de desbetreffende literatuur (zie met name Anthone & Mortier, 2007 en Bartels, 2007). We vermelden bij welk hoofdstuk of welke hoofdstukken de suggestie past en beschrijven de bedoeling ervan.

Vervolgens beschrijven we de startactiviteit. We leggen het thema voor en proberen betrokkenheid bij de kinderen op te wekken (Bartels & Van Rossum, 2009). Dan volgen aanwijzingen voor het groepsgesprek, de kern van de activiteit. Een goede les heeft altijd een afronding, waarin kinderen onder woorden brengen wat ze hebben geleerd.

In deze hele reeks suggesties gaat het uiteindelijk vooral om het bevorderen van het gesprek in jezelf, waarmee je tot andere inzichten kunt komen en je aanvankelijke positie kunt bijstellen. Oefenen met elkaar in de groep is het eerste wat je moet doen om eraan bij te dragen dat kinderen ook het gesprek in zichzelf dialogisch voeren. De beste werkwijze daarbij is tijdens en na afloop van een dialoog met de kinderen de kenmerken ervan te bespreken en te benoemen waar het goed ging: vragen stellen, luisteren, veranderen van mening, enzovoort. Vervolgens bespreek je dat ze dit dus ook kunnen doen als ze in gesprek met zichzelf zijn.

Deel 1

Tegenspraak

Lessuggestie 1

ALLE LEEFTIJDEN

Ik in positie

bij hoofdstuk 1

Bedoeling

De kinderen maken zich het begrip ik-positie eigen. (Bij jongere kinderen verdient het aanbeveling het begrip 'ik-rol te gebruiken', hoewel dit begrip niet helemaal de lading dekt. Een ik-rol is een sociale ik-positie, een die maatschappelijk bepaald is, bijvoorbeeld ik als leraar. Er bestaan ook persoonlijke ik-posities, zoals ik als boos op iemand, of ik als dromer.) Ze herkennen dat ze verschillende ik-posities innemen in verschillende situaties en benoemen dat anderen invloed op hen hebben. Oudere kinderen benoemen ook welke invloed anderen op hen hebben en hoe dat kan leiden tot heel verschillende ik-posities.

Startactiviteit

Verzamel wat filmpjes of beelden waarin één acteur enkele heel verschillende rollen speelt, bijvoorbeeld [YouTube-filmpjes van Koefnoen](#). Kijk samen naar die verschillende rollen: het ene verhaal, het ene script vraagt iets anders van de acteur dan het andere. Heb jij ook verschillende rollen?

Groepsgesprek

Iedereen heeft thuis, op school, bij een club en op straat verschillende rollen of posities. Je kunt het ook zo benoemen: 'ik als zoon/dochter', 'ik als broer/zus', 'ik als leerling', 'ik als voetballer', 'ik als ...'. Hoeveel ik-posities heb je eigenlijk? Je bent anders als zoon/dochter, als leerling, als ... Kun je die verschillen benoemen? Hoe komt het dat je in de ene situatie anders bent dan in een andere situatie?

Voor oudere kinderen is het belangrijk om de invloed van anderen op de verschillende ik-posities te benoemen. 'Welke eigenschap zien je ouders en broer of zus thuis wel van je, maar de leraar en de andere kinderen op school niet?' Dit wijst erop dat ze op school een andere positie innemen dan thuis. 'En welke eigenschap laat je op school wel zien en thuis niet? Hoe komt dat? Hebben anderen invloed op je? Welke?' Het is zeker in de onderbouw van het voortgezet onderwijs interessant om na te gaan welke invloed thuis, school en vrienden hebben. 'Worden die verschillen steeds groter naarmate je ouder wordt? Leidt dit tot lastige situaties?'

Afronding

Aan het einde van de les is het belangrijk dat je kinderen laat benoemen wat ze uit deze les hebben meegenomen. Zorg dat hierin in elk geval de belangrijkste begrippen (ik-posities of ik-rollen) voorkomen en dat ze die verbinden met eigen ervaringen. De kinderen kunnen dit opschrijven in een schrift of op een werkblad of het tekenen: 'al mijn ik-posities'. Als voor zo'n uitgebreide afronding geen tijd is, kun je de kinderen tegenover elkaar iets laten uitspreken aan de hand van een paar vragen die je op het bord zet.

Lessuggestie 2

10 JAAR EN OUDER

Wat vind jij hiervan?

bij hoofdstuk 2 en 3

Bedoeling

In deze en volgende lessuggesties onderzoeken kinderen het begrip ‘mening’. In deze lessuggestie gaat het er vooral om dat kinderen ontdekken dat er vele kanten zitten aan het begrip. Deze lessuggestie is geschikt voor kinderen vanaf 10 à 11 jaar.

Startactiviteit

Nodig kinderen uit om ieder een stuk of zes verschillende meningen op papier te zetten. Je kunt dat spontaan laten gebeuren (spannend om te zien waar ze mee komen), maar het ook een structuur geven: ‘Schrijf zes zinnen die beginnen met “Ik vind dat ...” Het mag over alles gaan, zoals over iets wat je hebt meegemaakt, over anderen, over iets van tv of internet of over iets uit de wereld.’ Als je kinderen hierbij wilt helpen, kan dat.

Groepsgesprek

Laat kinderen vervolgens bij elke mening een antwoord geven op de vraag: ‘Hoe kom ik aan deze mening?’ Je kunt keuzemogelijkheden geven, bijvoorbeeld:

- ▶ Ik heb die gehoord van iemand anders die ik ken (vader, moeder, leraar, ander kind, ...).
- ▶ Ik heb die gehoord van iemand anders op tv, via Facebook, Instagram, ...
- ▶ Ik heb die zelf bedacht en ik weet nog wanneer en waarom.
- ▶ Ik heb die zelf bedacht, maar ik weet niet meer wanneer en waarom.

Dit levert waarschijnlijk heel veel gespreksstof op, zeker als je in het gesprek ook de redenen betreft die kinderen al dan niet hebben voor een mening. Het gaat er nadrukkelijk niet om kinderen te betrappen op een mening die niet van henzelf is of waarvoor ze geen goede reden hebben. Het gaat erom dat ze ontdekken dat een mening soms een sterke eigen overtuiging is, maar ook heel vluchtig kan zijn. Ook is het belangrijk dat ze ontdekken uit welke ik-positie een mening voortkomt (‘ik ben iemand die het fijn vindt om ...’ of ‘ik ben iemand die er moeite mee heeft dat ...’). Probeer te achterhalen waar het kind voor staat en hoe het zich verhoudt tot anderen en tot zichzelf.

Afronding

Laat de kinderen samenvatten wat ze in het gesprek ontdekt hebben. Welke ik-posities liggen achter hun mening? ‘Kun je nu een mening opschrijven waarvan je zeker bent dat je die zelf bedacht hebt? En kun je er ook een reden voor opschrijven of een gevoel dat eraan ten grondslag ligt?’ Misschien lukt dit lang niet alle kinderen, maar dat is niet erg.

Lessuggestie 3

10 JAAR EN OUDER

Wat vinden wij hiervan?

bij hoofdstuk 3 en 4

Bedoeling

Deze lessuggestie bouwt voort op de vorige, waarin we verschillende dimensies van het begrip 'mening' hebben ontdekt. Nu gaan we proberen beweging in meningen te krijgen door uitwisseling met de mening van anderen.

Startactiviteit

Laat een filmpje zien over een actueel thema uit het *Jeugdjournaal* of het volwassenennieuws. Kies een relevant maatschappelijk onderwerp waarvan je denkt dat er verschillen van mening over bestaan bij de kinderen.

Laat na het bekijken van het filmpje ieder kind voor zichzelf een mening over het thema opschrijven, met één ik-positie waaruit die mening voortkomt. Gebruik een vaste structuur: 'Ik vind dat ..., omdat ...'

Grijp dan nog even terug naar de vorige les: 'Hoe kom je aan die mening?'

Groepsgesprek

Inventariseer snel wat de kinderen zoal hebben opgeschreven en kies een mening waarvan je denkt dat die een interessant startpunt is voor een gesprek. Het kind dat die heeft opgeschreven brengt zijn mening in en de anderen kunnen reageren. Laat ze hierover gedurende een paar minuten zelfstandig met elkaar praten.

Leg dan het gesprek stil en bespreek:

- ▶ Wie heeft vastgehouden aan zijn mening?
- ▶ Zijn de ik-posities dezelfde gebleven of zijn er nieuwe ik-posities genoemd?
- ▶ Wie is veranderd van mening?
- ▶ Heb je ik-posities van anderen overgenomen?

Leg dan uit dat het er in een gesprek om gaat dat je niet alleen luistert naar uitspraken van een ander, maar dat je daarmee ook iets doet. Verwijs zo mogelijk naar momenten in het gesprek waarin dat gebeurde. 'Hoe kunnen we ervoor zorgen dat we de uitspraken van anderen beter/meer in onze uitspraken opnemen?' Maak afspraken en zet het gesprek voort.

Een eenvoudige variant hiervan kun je toepassen bij jongere kinderen en bij oudere kinderen als het ze niet lukt om te bepalen hoe je meningen of uitspraken van anderen in je mening kunt betrekken.

Deze les is opgebouwd volgens een vrij strak model. De kinderen zitten in de kring. Het eerste kind doet een uitspraak: 'Ik vind ..., omdat ...'. Het tweede kind reageert: 'Kind 1 (naam) vindt ..., omdat ... Daarmee ben ik het eens, omdat ...' of 'Kind 1 (naam) vindt ..., omdat ... Daarmee ben ik het niet eens, omdat ...'. Daarop reageert het volgende kind: 'Kind 2 (naam) vindt ..., omdat ... Daarmee ben ik het eens, omdat ...' of: 'Kind 2 (naam) vindt ..., omdat ... Daarmee ben ik het niet eens, omdat ...'. En zo verder. Eventueel kun je de teugels laten vieren en een wat vrijere gespreksstructuur toelaten.

Afronding

Grijp terug naar de uitspraak die kinderen aan het begin van de les hebben opgeschreven: 'Ik vind dat ..., omdat ...'. Laat ze die zin nog een keer lezen en vraag: 'Welke uitspraak heb je gehoord van een ander die iets (heel) anders vond. Kun je die uitspraak ook in een zin opschrijven? (Naam) vindt dat ..., omdat ...'. Daarna kun je vragen: 'Kun je nu een nieuwe zin opschrijven met jouw mening waarin je de mening van die ander opneemt? Ik vind dat ..., omdat ... maar (naam) vindt ... en dat vind ik ook wel (of toch niet, omdat hij/zij...)'.'

Lessuggestie 4

ALLE LEEFTIJDEN

Zes blinde mannen

bij hoofdstuk 3 en 4

Bedoeling

De kinderen leren dat je een ander moet bekijken van verschillende kanten (vanuit verschillende posities dus) om hem enigszins te leren kennen.

Startactiviteit

Laat de kinderen een filmpje zien over [de parabel van de zes blinde mannen en de olifant](#). Deze vinden wij het leukst. Op internet is de tekst ook te vinden in het Nederlands, bijvoorbeeld [hier](#).

Besprek met de kinderen wat hier gebeurt. 'Voor ons als kijkers is het niet zo moeilijk te begrijpen wat een olifant is. Waarom is dat voor die mannen wel moeilijk?'

Groepsgesprek

Besprek met de kinderen:

- ▶ Wie kent jou goed? Hoe goed? In welke ik-posities?
- ▶ Kun je een ander wel goed kennen als je hem niet in elke ik-positie kent? Welke ik-posities moet je van iemand weten om hem te leren kennen?
- ▶ Heb je weleens een mening of uitspraak over iemand gedaan terwijl je maar een deel van die persoon kende? Was je dan als een van de zes mannen?
- ▶ Heb je weleens een mening gehad of een uitspraak over iets gedaan terwijl je maar een deel van de informatie erover had? Was je dan als een van de zes mannen?

Afronding

Vraag de kinderen: 'Welk advies zou jij de zes blinde mannen willen geven?'

Nu hoor je het eens van een ander

bij hoofdstuk 4 en 5

Bedoeling

Kinderen ontdekken dat een ander andere dingen van jou ziet en jou andere eigenschappen toekent dan je zelf doet. Onderzoek samen of je ook vanuit een andere ik-positie naar jezelf kunt kijken.

Startactiviteit

Koppel steeds twee kinderen aan elkaar of maak een ketting: kind 1 schrijft over kind 2, kind 2 over kind 3, enzovoort. Als je zo vier of vijf kinderen aan elkaar verbindt, kun je daarna in groepjes werken.

Laat de kinderen een tekst schrijven over de ander. Oudere kinderen kun je misschien vrij laten, voor jongere kinderen kun je een structuur geven: '(Naam) ... zijn/haar leven thuis, familie, wonen, hobby en dergelijke. Hoe je hem/haar kent, waar hij/zij goed in is, hoe hij/zij doet op school, hoe hij/zij zich voelt op school, welke eigenschappen hij/zij vooral heeft en welke niet, enzovoort.' Bij het schrijven mogen de kinderen de ander alleen vragen stellen over hun adres en dergelijke. Vanaf 'Hoe je hem/haar kent' mogen ze geen vragen stellen.

Groepsgesprek

In de basisschool is het aan te raden deze oefening eerst een paar keer uit te voeren met de hele groep. Dan zien de kinderen hoe het werkt en kunnen ze het misschien ook met elkaar.

Vorm kleine groepen en laat de kinderen elkaar hun teksten voorlezen. Vraag de kinderen: 'Wat vertellen anderen over je dat je over jezelf niet zou hebben opgeschreven? Zijn dat vooral gevoelens? Eigenschappen? Waar je goed in bent? Hoe komt dat? Hoe komt het dat anderen jou anders zien dan jij jezelf ziet? Vooral: welke ik-posities zitten erin?'

Afronding

Vraag de kinderen: 'In de eerste les heb je geleerd dat je verschillende ik-posities hebt. Kun je nu iets schrijven over jezelf in de ik-positie als leerling op school vanuit de ik-positie kind thuis? Waar zitten de verschillen?'

Lessuggestie 6

8 JAAR EN OUDER

Zes gekleurde hoeden

bij hoofdstuk 5 en 7

Bedoeling

Deze bekende oefening is ontleend aan de zes denkhoeden van Edward de Bono. Je hebt er minstens één set van zes gekleurde hoofddeksels voor nodig, bijvoorbeeld petjes. Als je de oefening individueel uitvoert, ligt de bedoeling vooral in de mogelijkheid voor kinderen om los te komen van hun dominante manier van kijken naar de wereld en om andere manieren van kijken te ontwikkelen. Als je de oefening met de hele groep uitvoert, kun je ook gekleurde symbolen gebruiken om aan te geven welke kleur jullie op dat moment denken of voelen.

Startactiviteit

Leg de oefening uit. Het basisidee is dat elke kleur staat voor een bepaalde manier van beschrijven of denken over de werkelijkheid:

- ▶ Wit: blijf bij de feiten. Beschrijf zo feitelijk mogelijk wat er is gebeurd. Vermijd woorden die een oordeel of een gevoel aanduiden. Bij een voorstel gaat het erom te benoemen wat er precies wordt bedoeld: niet wat iets zou kunnen betekenen of waartoe het zou kunnen leiden, maar wat er staat of wat er is gezegd.
- ▶ Geel: de zonnige, positieve kant. Wat is er positief, goed en dergelijke aan de gebeurtenis? Blijf bij wat je vindt, maar doe je best iets positiefs te vinden, ook als je vooral het negatieve van de gebeurtenis ervaart. Bij een voorstel gaat het erom zo veel mogelijk pluspunten te benoemen.
- ▶ Zwart: de donkere, negatieve kant. Wat is er negatief, niet goed aan de gebeurtenis? Blijf bij wat je vindt, maar doe je best iets negatiefs te vinden, ook als je vooral het positieve van de gebeurtenis ervaart. Bij een voorstel gaat het erom zo veel mogelijk minpunten te benoemen.
- ▶ Rood: de kleur van de emotie. Welke gevoelens roept de gebeurtenis bij je op? Bij geel en zwart ging het vooral om wat je vindt, hier telt vooral wat je voelt (positief of negatief).
- ▶ Groen: de kleur van de hoop, van de toekomst, van andere mogelijkheden. Kun je de gebeurtenis nog op een heel andere manier bekijken, bijvoorbeeld vanuit andere personen of vanuit een omgekeerde interpretatie ervan? Welke mogelijkheden biedt het voorstel misschien nog meer? Wat zou interessant zijn om te onderzoeken aan het voorstel?

- ▶ Blauw: de kleur van de metapositie, de helicopterview. Zijn met alle verschillende petten voldoende punten naar voren gekomen of kunnen we nog meer bedenken? Hoe kun je de punten tegen elkaar afwegen? Wat telt zwaarder? Kun je sommige zwarte punten anders zien als je ze vergelijkt met witte, gele, groene punten, enzovoort? In hoeverre wordt onze opvatting vooral ingegeven door de rode pet of juist door een andere pet?

Als je de oefening individueel laat doen, vertelt een kind over een gebeurtenis die hij heeft meegemaakt op de manier van de kleur pet die hij op heeft. In de variant voor de hele groep bespreken jullie een idee of een voorstel. Degenen die aan het woord zijn, zetten een petje met een bepaalde kleur op en praten op de manier van dat petje.

Groepsgesprek

In het tweegesprek of het groepsgesprek kunnen alle pet-standpunten met elkaar vergeleken worden.

Afronding

De oefening biedt heel veel verschillende mogelijkheden, ook om kort met elkaar of met jezelf van gedachten te wisselen. Bij voorstellen kun je geel, zwart en groen erbij halen. Om de rol van emoties naar aanleiding van een gebeurtenis snel te onderzoeken, kun je een rood petje opzetten.

Als je geoefend bent en de groep een goede notie heeft van verschillende ik-posities, is het aan te raden ook te onderzoeken of bepaalde ik-posities bijvoorbeeld een heel andere geel-zwartrelatie hebben dan andere.

Bedenk dat het blauwe petje voor het metagesprek staat: hiermee kunnen kinderen overdenken hoe verschillend zij zijn in hun positie op school en thuis of op een andere plek.

A photograph of two young women with long dark hair, smiling and looking at a book together. The image is overlaid with a light blue tint. The text is centered over the image.

Deel 2
Leren van
elkaar en
van jezelf

Leren van jezelf

bij hoofdstuk 8

7a Socratisch gesprek over afspraken

Het socratisch gesprek is een van de basisvormen van filosofische gesprekken. De Duitse filosoof Leonard Nelson geldt als de grondlegger van deze methodiek van praktisch filosofisch onderzoek, die vaak wordt toegepast in bedrijven en organisaties. Het vertrekpunt van een socratisch gesprek is altijd de eigen ervaring van de deelnemers. Door het uitdiepen van ieders ervaringen probeer je met elkaar tot meer algemene inzichten over de kwestie te komen. Je kunt het socratisch gesprek toepassen op allerlei vragen, mits de deelnemers daarmee voldoende eigen ervaringen hebben. Het grote voordeel is dat de inzichten die je zo verkrijgt direct verbonden zijn met de eigen ervaring. Het risico van socratische gesprekken is dat de deelnemers blijven hangen in het uitwisselen van ervaringen en niet toekomen aan het onderzoeken wat uit die ervaringen gehaald kan worden. We volgen hier de stappen die ook in het boek zijn beschreven en vertalen deze voor de school:

- 1 Vraag de kinderen om te denken aan een goede afspraak, eentje die ze nog niet zo lang geleden met een ander kind of een volwassene hebben gemaakt. 'Wat is dat eigenlijk: een afspraak maken? En wanneer is het ook een goede afspraak?'
- 2 Laat de kinderen die voorbeelden in groepjes van drie of vier aan elkaar vertellen. Stimuleer ze elkaar vragen te stellen, zodat de voorbeelden voor iedereen duidelijk zijn. Vervolgens kiest elk groepje een voorbeeld waarvan de kinderen allemaal zeker weten: dit is een goede afspraak.
- 3 Breng het gesprek weer terug in de hele kring. Je hebt nu zes of acht voorbeelden van goede afspraken. Laat degenen van wie de voorbeelden komen deze kort in de kring vertellen. Jij maakt van elk voorbeeld met trefwoorden een paar aantekeningen op het bord.
- 4 De kinderen kunnen elkaar vragen om verheldering stellen.
- 5 'Welke kenmerken hebben deze voorbeelden?' Of: 'Wat maakt dit voorbeeld tot een goede afspraak?'
- 6 'Dragen deze kenmerken bij aan het maken van een goede afspraak. Hoe dan?'
- 7 'Zijn dit nu de kenmerken van het maken van een goede afspraak? Moeten we hier nog iets bij opmerken of iets aan toevoegen?'

Je hebt nu met elkaar vastgesteld wat de kenmerken zijn van een goede afspraak.

Er is een goede kans dat een van de kinderen vindt dat een bepaald voorbeeld helemaal geen afspraak is, maar misschien een door ouders of de school opgelegde regel. En wellicht zie je zelf wel zo'n voorbeeld. Ergens bij stap 5 moet je dan het proces onderbreken: 'Wat is dat eigenlijk, een afspraak?' Afhankelijk van je eigen ervaring en die van de kinderen kun je hier al dan niet bewust op aansturen.

7b Een afspraak met jezelf

In deel 1 hebben we al enkele oefeningen beschreven om kinderen te leren gesprekken met zichzelf te voeren. Als ze hiermee nog moeite hebben – en dat zou niet vreemd zijn –, kan deze oefening helpen.

Verwijs terug en herhaal kort de oefening waarbij de kinderen hun eigen ik-posities in kaart brengen (lessuggestie 1). Als je die oefening niet gedaan hebt, verdient het aanbeveling deze alsnog te doen. Geef de kinderen even de tijd om hun verschillende ik-posities voor zichzelf te doorlopen. Laat ieder kind dan een ik-positie kiezen waarvan hij of zij denkt dat hij daarin wel iets kan veranderen, bijvoorbeeld: 'ik als klasgenoot zou wat meer voor mezelf kunnen opkomen', 'ik als leerling zou weleens harder kunnen werken op school', 'ik als broer zou mijn zus wat vaker kunnen helpen' of 'ik als broer zou wel wat vaker mijn zin wel kunnen krijgen tegenover mijn zus'. Vraag de kinderen of ze hierover een afspraak met zichzelf kunnen maken. Daarna stel je de volgende vragen:

- ▶ Denk terug aan de vorige oefening: wat zijn de kenmerken van een goede afspraak?
- ▶ Voor een afspraak zijn altijd minstens twee posities nodig. Als je een afspraak met jezelf maakt, zijn er altijd minstens twee ik-posities nodig. Kun je in jezelf een gesprekje voeren tussen twee ik-posities over de verandering in de gekozen ik-positie?

De meeste kinderen kunnen goed bedenken wat ze in een bepaalde ik-positie kunnen veranderen, maar zijn geneigd om te zeggen dat een niet-gedefinieerde ik – een meta-ik-positie – dat met die ik-positie gaat bespreken. Bijvoorbeeld: het kind denkt dat 'ik als broer' zich anders kan gaan gedragen tegenover zijn zus: niet steeds alles voor haar neus wegpakken, maar haar ook iets gunnen. Het is dan de meta-ik-positie die het gesprek voert met ik-broer en met deze positie een afspraak maakt.

In andere situaties kan het gesprek gevoerd worden tussen twee 'gewone' ik-posities. Bijvoorbeeld: 'ik als leerling' en 'ik als voetballer' voeren een gesprek, omdat 'ik als leerling' huiswerk moet maken en dat ook wil omdat school be-

langrijk is. Tegelijkertijd wil 'ik als voetballer' na schooltijd niets liever dan naar buiten gaan om met mijn vrienden te voetballen.

Probeer bij oudere kinderen te stimuleren dat de ik-rollen benoemd worden en dat kinderen vanuit die posities het gesprek met zichzelf voeren. Bijvoorbeeld: 'ik die zelfstandig wil zijn' met 'ik als loyaal aan mijn ouders' of 'ik die eerlijk wil zijn' met 'ik als vriend' (dit laatste voorbeeld wordt verder uitgewerkt in lessuggestie 9).

Laat de kinderen iets van het gesprek opschrijven, in elk geval de afspraak, de ik-posities die meegepraat hebben en iets wat het kind helpt om zich aan de afspraak te houden.

Vraag de kinderen na afloop naar hun ervaring met het gesprek met zichzelf. 'Kunnen we elkaar tips geven om dat gesprek zo goed mogelijk te laten verlopen?'

Een paar dagen later is follow-up nodig: 'Kunnen je ik-posities zich aan de afspraak houden? Als de afspraak niet werkt: hoe komt dat? Wat zou je kunnen doen? Kunnen we elkaar tips geven over wat goed werkt?'

De kracht van luisteren

bij hoofdstuk 9

In hoofdstuk 2 is het belang van actief luisteren besproken. Goed luisteren is een kunst. In de basisschool doen jonge kinderen al luisteroefeningen, die mede tot doel hebben ze ervan bewust te maken hoe gemakkelijk je kleine dingen niet opmerkt en hoe snel daardoor een boodschap van betekenis kan veranderen. Het meest bekend is de oefening waarbij kinderen in een rij of een kring een boodschap aan elkaar doorgeven. Wat blijft er over van de oorspronkelijke boodschap?

Deze lessuggestie (ontleend aan McCall 2010) is bedoeld om kinderen die moeite hebben om naar elkaar te luisteren bewust te maken van hun luisterhouding.

8a Luister maar

Vorm een binnen- en een buitencirkel en koppel de kinderen in tweetallen aan elkaar, steeds een kind uit de binnenkring aan een kind in de buitenkring. De kinderen in de binnenkring krijgen een rode kaart, de kinderen in de buitenkring een blauwe kaart. Ze mogen elkaar niet vertellen wat er op hun kaart staat.

Op de rode kaart staan luisterinstructies:

- ▶ Blijf aandacht houden voor de ander tegenover je.
- ▶ Houd steeds oogcontact.
- ▶ Blijf de ander aankijken.
- ▶ Glimlach zo af en toe.
- ▶ Zit een klein beetje voorovergebogen.
- ▶ Knik zo af en toe.
- ▶ Stel vragen over het verhaal van de ander.
- ▶ Zeg dingen, zoals 'Ja, dat begrijp ik', 'Oh, goed' en 'Dat is leuk'.

Op de blauwe kaart staat de opdracht om de ander te vertellen over bijvoorbeeld een droomreis, je mening over ... (dit kun je per groep naar believen invullen). Trek hiervoor enkele minuten uit, afhankelijk van de aandacht die de kinderen tonen.

In het nagesprek met alle kinderen in één kring vraag je eerst de kinderen uit de blauwe groep naar hun ervaringen. 'Luisterde de ander goed naar jou? Waaraan merkte je dat?' Aan de kinderen met de rode kaart vraag je eerst te vertellen wat er op hun kaart stond. 'Vond je het moeilijk of niet? En waardoor kwam dat? Kun je je nog veel herinneren van wat de ander verteld heeft?' Laat de kinderen in elk ge-

val na afloop van deze eerste oefening verwoorden wat ze ervan geleerd hebben.

8b Luister je wel?

Het is aan te raden de tweede oefening een dag of enkele dagen na de eerste oefening te laten doen. Enige tijd tussen de oefeningen is goed, maar niet zo lang dat de kinderen de ervaring kwijt zijn.

Vorm opnieuw een binnen- en een buitenkring: de kinderen zitten in dezelfde kring (binnen of buiten) als de vorige keer, maar tegenover een andere gesprekspartner. De luisteraars in de binnenkring vinden dit keer een andere instructie op hun rode kaart:

- ▶ Gaap.
- ▶ Kijk om je heen, kijk bijvoorbeeld steeds uit het raam of naar andere kinderen in de buitenkring.
- ▶ Maak geen oogcontact.
- ▶ Zit languit achterover.
- ▶ Schuif op je stoel heen en weer of schuifel met je voeten over de grond.
- ▶ Onderbreek het verhaal van de ander regelmatig met opmerkingen als 'Dat klopt niet, denk ik' en 'Dat is niet zo'.

Geef de kinderen met de blauwe kaart een ander onderwerp om over te vertellen.

In het nagesprek vraag je eerst de kinderen uit de blauwe groep naar hun ervaringen. 'Hoe was het om te vertellen over ...? Luisterde de ander goed naar jou? Waaraan merkte je dat (dit niet zo was)?'

Dan vraag je de kinderen met de rode kaart te vertellen wat er op hun kaart stond. Daarna vraag je naar hun ervaringen: 'Was dit moeilijk? Of leuk/niet zo leuk om te doen? Wat kunnen we nu uit beide oefeningen leren?'

Twee tips om goed luisteren in groepsgesprekken te bevorderen

- 1 Voer niet alleen gesprekken in de hele kring, maar vorm regelmatig tweetallen en laat die met elkaar spreken over een nieuwe vraag of een interessant statement en elkaars inbreng samenvatten. Dit verhoogt de betrokkenheid en brengt veel meer dynamiek in de gesprekken.
- 2 Leer kinderen met weinig gesprekservaring om steeds als ze iets willen inbrengen eerst te herhalen wat een ander heeft gezegd: 'Mustafa heeft gezegd dat ... en daarop wil ik reageren', 'Janneke vindt dat ... Daar ben ik het niet mee eens, omdat ...' of 'Edward zegt dat ... Daar wil ik nog wel aan toevoegen dat ...'. Dit is trouwens ook een uitstekende manier om te zorgen dat er verbinding blijft tussen wat kinderen inbrengen.

Lessuggestie 9

11 JAAR EN OUDER

Als het om waarden gaat

bij hoofdstuk 10

Morele dilemma's doen zich ook in het leven van kinderen en jongeren volop voor:

- ▶ Je weet dat een van je vrienden iets heeft uitgehaald op school. Wat doe je als de leraar vraagt: 'Wie heeft dit gedaan?' Houd je je mond of zeg je het? Dit lijkt simpel, maar varieer maar eens op wat die vriend gedaan heeft:
  - troep gemaakt in het toilet;
  - iets gepikt van geringe waarde;
  - iets gepikt waardoor iemand behoorlijk gedupeerd is;
  - een ander gepest.
- ▶ En wat nu als de gevolgen groot zijn:
  - iedereen moet helpen schoonmaken;
  - iedereen moet nablijven;
  - iedereen moet de schade mee vergoeden.
- ▶ Je staat op de vrijmarkt met je oude fiets. Het is nog een mooie fiets en je wilt er beslist 150 euro voor. Je staat nu al de hele ochtend op de markt en zo af en toe kijkt er weleens iemand naar je fiets, maar ze vinden hem veel te duur. Om een uur of twaalf ben je het al aardig zat. Dan komt er een jongen die zegt dat hij de fiets wel wil hebben, maar dat hij maar 100 euro heeft. Je stemt toe – het is een aardige jongen, je wilt graag van je fiets af en misschien was 150 euro ook wel overvraagd. De jongen zegt dat hij even gaat pinnen en binnen tien minuten terug zal zijn. Een minuut later komt er nog iemand die geïnteresseerd is in je fiets: hij wil 150 euro betalen, meteen. Wat doe je?

Voor het formuleren van dilemma's is niet veel nodig. Houd wel in de gaten dat een dilemma een situatie is waarin je het nooit helemaal goed kan doen. Aan een dilemma zit altijd een kant waardoor het blijft knagen. Maar waar kies je voor? En waarom? Laat kinderen in gesprekken over dilemma's altijd beide kanten (beide waarden) benoemen.

De werkwijze die je hierbij kunt volgen, is in grote lijnen dezelfde als die we in het boek hebben beschreven. Het verdient aanbeveling de stappen minstens twee keer te doorlopen, steeds met een ander dilemma: een keer in de hele groep of een kleine groep en een keer individueel om de kinderen het gesprek met zichzelf te laten oefenen. Waar we hierna spreken over kinderen, kan dit dus ook een kind betreffen.

De kinderen gaan met elkaar of met zichzelf een gesprek aan over een moreel dilemma. Daarbij volgen ze de volgende stappen:

- 1 Benoem een moreel dilemma. Gebruik de voorbeelden die hiervoor staan of formuleer zelf een dilemma. Laat de kinderen een beschrijving van de situatie geven waarin het dilemma duidelijk naar voren komt (wat staat tegenover elkaar?). Welke ik-posities van een kind spelen hierin een rol? Laat de kinderen die benoemen, bijvoorbeeld 'ik als vriend' en 'ik als leerling'.
- 2 Laat de kinderen de gevoelens benoemen die dit dilemma bij hen oproept. 'Wat zou jij doen in deze situatie als je dit gevoel volgt?'
- 3 'Welke waarden spelen in deze situatie een rol en hoe zou je op grond van deze waarden volgens jou moeten handelen?' Als kinderen moeite hebben met het begrip waarde, kun je enkele voorbeelden geven, zoals eerlijkheid, rechtvaardigheid en vriendschap. 'Als je in deze situatie eerlijkheid vooropzet: wat zou je dan moeten doen? Waarom? En als je vriendschap vooropzet: wat zou je dan moeten doen en waarom?'
- 4 Breng de kinderen in gesprek met elkaar of met zichzelf over hoe ze in de gekozen situatie zouden moeten handelen. Laat hen uitdrukkelijk redenen en emoties benoemen. Tot welke keuzes komen ze?
- 5 Hoe hebben redenen en emoties hierbij een rol gespeeld?

Lessuggestie 10

10 JAAR EN OUDER

Een lastige kwestie

bij hoofdstuk 11

Kies een lastige kwestie, liefst over een onderwerp waarvoor je wat dieper moet graven zoals:

- ▶ Moet iedereen die in Nederland verblijft dezelfde rechten hebben?
- ▶ Moeten scholen ervoor zorgen dat ieder kind de hoogst mogelijke opleiding kan volgen?
- ▶ Is een gelukkig leven vooral iets waaraan je zelf kunt werken of is het meer een kwestie van 'geluk'?
- ▶ Zouden we in Nederland toe moeten naar een sociaal puntensysteem, zoals in China, waarbij mensen voor goed gedrag (bijvoorbeeld mantelzorg en vrijwilligerswerk) punten krijgen die hun voorrang geven bij schaarse voorzieningen (bijvoorbeeld in de gezondheidszorg of het onderwijs)?

Deze voorbeelden uit het boek zijn geschikt voor zowel het basisonderwijs als het voortgezet onderwijs. Je kunt ook een onderwerp kiezen uit de actualiteit.

Jij bent de gespreksleider, geeft de beurten en vraagt eventueel door of brengt een andere invalshoek in om te voorkomen dat het gesprek vastloopt. Het eerste kind zegt: 'Ik vind ..., want ...' Het volgende kind reageert door te parafraseren wat zijn voorganger gezegd heeft en daarna zijn eigen inbreng te geven: '(Naam) vindt ..., want ... Daar ben ik het (niet) mee eens, want ...'

Deze werkwijze dwingt de kinderen eerst goed te luisteren en zich te verplaatsen in de opvatting van een ander en pas dan te reageren. Een kind hoeft niet altijd degene die direct voor hem aan het woord geweest is te parafraseren, het kan ook om uitspraken gaan die al eerder zijn gedaan. Het wordt helemaal een schone kunst als kinderen meerdere uitspraken die eerder zijn gedaan kunnen parafraseren.

De bedoeling van het parafraseren is dat de kinderen zich elke keer even moeten verplaatsen in het perspectief van een ander. De vraag is of dit helpt om hoogoplopende tegenstellingen te depolariseren. Een gesprek kan dus niet zonder evaluatie, zonder een nagesprek waarin dit punt aan de orde komt.

Debat of dialoog

bij hoofdstuk 12

11a Debat

Bij het formuleren van stellingen wordt meestal onderscheid gemaakt tussen beschrijvende en voorschrijvende stellingen. Een beschrijvende stelling is bijvoorbeeld: 'Roken is ongezond.' Deze stelling moet je bewijzen en je gebruikt in de stelling meestal de persoonsvorm 'is'. In een voorschrijvende stelling gebruik je meestal het woord 'moeten', bijvoorbeeld: 'Afval moet je altijd scheiden.' Dergelijke stellingen vragen om argumenten en gevoelens die duidelijk maken waarom dit goed is (of waarom niet), en ze zijn daarom veel interessanter voor een debat.

Debatten ontaarden vaak in wedstrijden, waarin retorisch talent en spitsvondigheid belangrijker zijn dan de argumenten zelf. Om in een debat te leren van elkaar (of anders geformuleerd: te leren van andere ik-posities) kun je als deelnemer een standpunt innemen dat niet direct jouw voorkeur heeft:

- 1 Formuleer voor deze oefening een voorschrijvende stelling over een onderwerp waarvan de kinderen wel iets weten.
- 2 Doe deze oefening in een ruimte met voldoende plaats om te bewegen en vraag de kinderen te gaan staan naar hun voorkeur: 'Als je het helemaal eens bent met de stelling, ga je uiterst links staan. Ben je het oneens, ga dan helemaal aan de rechterkant staan. Of kies een plaats ertussenin: dichterbij eens of dichterbij oneens.'
- 3 Draai nu de rollen om. De kinderen aan de 'oneens-kant' krijgen de opdracht om een kort betoog te houden (één minuut is genoeg) voor de stelling, de kinderen aan de 'eens-kant' bereiden oppositie voor.
- 4 Bedenk nadat de twee betogen zijn gehouden enkele regels voor het debat over interruptie, jury en dergelijke.
- 5 Voor de evaluatie is het belangrijk dat kinderen bij zichzelf nagaan wat de verschillen zijn tussen hun eigen standpunt en dat van de ander.

11b Dialoog

Een dialoog houden in een klas is veel moeilijker dan een debat. Het is niet iets wat je 'een keertje' kunt doen, maar vraagt om een ontwikkeling waarin je stap voor stap met de groep werkt aan de kwaliteit van de dialoog. Er zijn veel uitgaven over filosoferen met kinderen en ook over burgerschaps onderwijs die je helpen zo'n ontwikkeling met je groep op te zetten. Start een dialoog op als de kinderen in een kring zitten. Kaart een specifiek onderwerp aan, licht het kort toe en stel er enkele vragen over. Neem bijvoorbeeld het onderwerp vrijheid. De vrijheid van de een houdt op waar de vrijheid van de ander wordt beperkt. Dat is een uitgangspunt in de democratie. Waar ligt die grens precies? Kunnen we daar concrete voorbeelden bij geven?

In het kader hierna staan tips voor het houden van een dialoog in de klas.

Tips voor het houden van een dialoog in de klas

- Beschouw dialogen als een leerproces van de hele groep.
- Het gaat niet om de standpunten, maar om een onderzoek naar de argumenten en gevoelens die de kinderen voor of tegen standpunten of opvattingen hebben.
- Bevorder de communicatie tussen de kinderen door ze steeds uit te nodigen op elkaar te reageren.
- Probeer samen te denken, niet tegen elkaar in. Maak de kinderen duidelijk dat reageren op een ander beter kan door vragen te stellen ('Wat bedoel je hier precies mee?' of 'Waarom vind je dit?') dan door er iets tegen in te brengen ('Daar ben ik het niet mee eens' of 'Ik vind dat niet'). Door gerichtheid op het stellen van vragen in plaats van op weerwoord moeten kinderen beter naar elkaar luisteren.
- Vraag steeds of er nog andere gezichtspunten mogelijk zijn, andere opvattingen, ideeën, enzovoort.

Uiteraard is de in lessuggestie 7 beschreven werkwijze voor een socratische dialoog ook een geschikte aanpak om een proces van dialoog in de groep op gang te brengen.

11c In debat en dialoog met jezelf

In de opdracht hiervoor hebben we eigenlijk al een debat met jezelf geïntroduceerd. Door de kinderen uit te dagen een standpunt in te nemen en vervolgens argumenten te bedenken die daarmee in tegenspraak zijn, moeten ze al een eerste beweging maken. Om expliciet het gesprek met zichzelf te bevorderen, formuleer je een standpunt en vraag je de kinderen:

- ▶ Wat vind je van dit standpunt?

- ▶ Kun je minstens drie redenen bedenken tegen dit standpunt?
- ▶ Voer een gesprek met jezelf waarbij je probeert de redenen tegen het standpunt tegen te spreken. Welke redenen heb je daarvoor? (Geef de kinderen hiervoor enkele minuten de tijd.)
- ▶ Kun je ook ik-posities koppelen aan de gekozen standpunten, bijvoorbeeld 'ik als leerling' vindt dit, maar 'ik als voetballer' vindt iets anders. Bij kinderen in het voortgezet onderwijs kunnen hier ook de posities 'ik als burger' en 'ik als consument' aan de orde komen (afhankelijk van het geformuleerde standpunt).

Vraag de kinderen na afloop afstand te nemen (innemen metapositie) van het gesprek: voor welk standpunt zijn de beste redenen aangevoerd? Of: welke ik-positie heeft de beste redenen aangevoerd? Hoe denken ze nu over het geformuleerde standpunt?

Laat de kinderen een ik-positie van zichzelf in hun hoofd nemen, bijvoorbeeld 'ik als leerling', 'ik als Facebookgebruiker' of 'ik als vriend'. 'Welke *open* vragen zou je aan die positie kunnen stellen? Stel wat-vragen, waarom-vragen, hoe-vragen en wat je nog meer kunt bedenken. Welke antwoorden geeft de ik-positie? Zit daar iets verrassends bij?' De eerste keer lukt dit waarschijnlijk nog niet, kinderen moeten wel een beetje gewend zijn aan het stellen van vragen. Als je een paar keer oefent, misschien door het zelf voor te doen, kunnen kinderen verrassende vragen stellen en antwoorden geven – het begin van een dialoog.

Lessuggestie 12

9 JAAR EN OUDER

Verplaats je in een ander

bij hoofdstuk 13

Kruip eens in de huid van een ander, hoe denkt die ander over een bepaalde gebeurtenis of kwestie? Nu is het niet zo gemakkelijk om te bedenken wat een ander denkt, soms kunnen we ons nauwelijks voorstellen dat iemand ergens een totaal andere opvatting over heeft dan wijzelf. Kinderen ervaren dat ook, al op jonge leeftijd. Om het vermogen te ontwikkelen de wereld vanuit het perspectief van een ander te zien, is oefening nodig. Het basispatroon van de oefening is:

- ▶ Er is een situatie waarin sprake is van tegenstellingen of zelfs conflict.
- ▶ Bedenk wie de betrokkenen zijn, wie in de situatie een rol spelen.
- ▶ Verplaats je in elk van de betrokkenen: wat vinden zij? Hoe zouden ze beschrijven wat er gebeurd is? Wat denken ze over de kwestie?

Voorbeelden van dergelijke situaties zijn:

- ▶ De burens hebben een mooie boom in hun tuin die alsmaar groter wordt en steeds meer licht wegneemt uit de tuin en ook uit de woonkamer van jullie huis.
- ▶ Een kind dat zijn ov-kaart kwijt is en geen geld heeft, wil wel naar huis.
- ▶ Je ouders betalen het lidmaatschap van een sportclub voor je, maar jij wilt lid worden van een tweede sportclub.

Elke situatie is een oefening in je verplaatsen. Als je daarmee regelmatig geoefend hebt, kun je het ook toepassen in reële situaties, bijvoorbeeld thuis, in de buurt en op school. Je kunt het ook toepassen als je merkt dat in een gesprek één kant van een kwestie uitvergroet wordt en er te weinig oog is voor de andere kant: wat zou die betrokkene vinden?

Deel 3 Participatie

Lessuggestie 13

ALLE LEEFTIJDEN

Ik in relatie

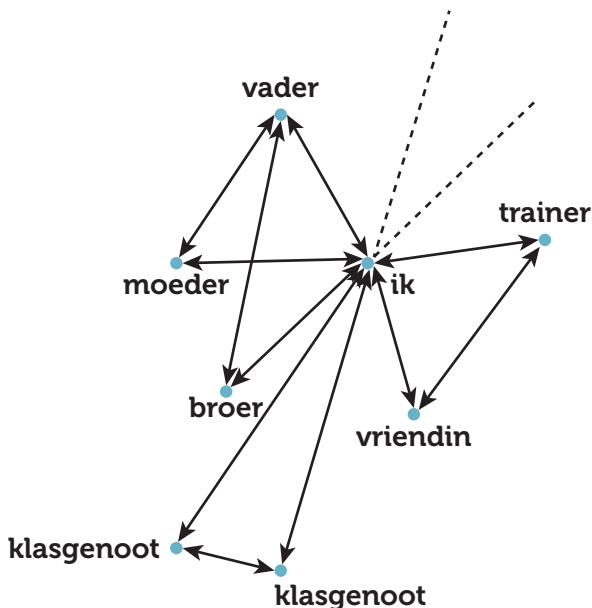
bij hoofdstuk 14, 15 en 16

Bedoeling

In dit deel van het boek zijn vier niveaus van inclusie uitgewerkt: 'ik als individu', 'ik als groepslid', 'ik als mens' en 'ik als deel van de aarde'. Ook zijn middelen aangereikt om je ik-positie op te schalen naar het niveau van de aarde. Daar hoort ook een opschaling van verantwoordelijkheid bij. Met kinderen willen we niet automatisch de stap maken naar het hoogste niveau van inclusie en dit zeker ook niet in termen van verantwoordelijkheid omschrijven. In hoeverre dat kan, is afhankelijk van de leeftijd en ontwikkeling van de kinderen met wie je werkt. Het is echter uitdrukkelijk wel de bedoeling hun verbindingen met anderen te onderzoeken en daarin ook een passende verantwoordelijkheid te bevorderen.

Startactiviteit

Laat de kinderen een stip op een vel papier zetten: 'Dat ben jij.' Laat ze vervolgens andere stippen zetten voor bijvoorbeeld maximaal tien mensen met wie ze verbonden zijn en de verbindingen leggen (zie figuur 13.1).

Figuur 13.1 Voorbeeldtekening: mensen met wie je verbonden bent

Kern

Vraag de kinderen: ‘Hoe zitten die anderen in jou? Welke ik-rol (of ik-positie) vervul je bij een bepaalde ander?’ Hoe kinderen dit invullen, hangt sterk af van hun leeftijd. Houd daarmee rekening bij de keuze van de vragen die je stelt om hun denken hierin te stimuleren, bijvoorbeeld:

- ▶ Aan wie denk je veel?
- ▶ Van wie houd je?
- ▶ Wie zorgt voor jou?
- ▶ Voor wie zorg jij?
- ▶ Met wie doe je graag dezelfde sport?
- ▶ Met wie heb je dezelfde hobby?
- ▶ Wie vertrouw je?
- ▶ Naar wie luister je (en doe je wat die zegt)?
- ▶ Naar wie luister je (en denk je wat die denkt)?
- ▶ Wie luistert naar jou?
- ▶ Met wie maak je vaak ruzie?

Laat de kinderen nu enkele ik-posities benoemen en die van een eigenschap voorzien, bijvoorbeeld ‘ik als zus: vertrouwen’.

Afronding

Vraag de kinderen: ‘Bestaat er een ik-positie-ik?’ Of met andere woorden: ‘Bestaat er een ik-positie die geen relatie heeft met een ander?’

Lessuggestie 14

ALLE LEEFTIJDEN

Ik in relaties

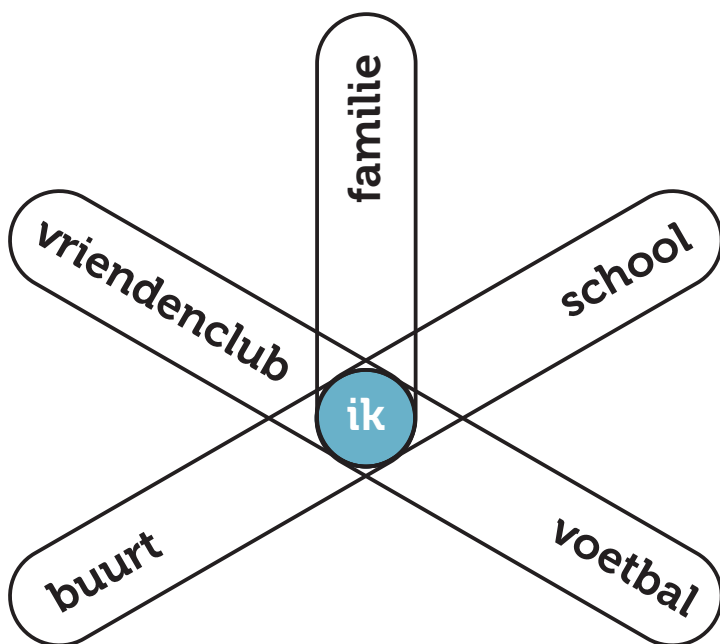
bij hoofdstuk 14, 15 en 16

Bedoeling

In deze lessuggestie bouwen we voort op de vorige activiteit, waarin je met de kinderen onderzocht hoe hun ik-posities door anderen beïnvloed worden. Nu ga je met de kinderen onderzoeken hoe de groepen waartoe ze behoren hun ik-posities vormen.

Startactiviteit

Laat de kinderen een stip op een vel papier zetten: 'Dat ben jij.' Laat ze hier vervolgens ovalen omheen zetten voor alle groepen waarbij ze horen (zie figuur 14.1).

Figuur 14.1 Voorbeeldtekening: groepen waar je mee verbonden bent

Kern

Vraag de kinderen: ‘Hoe zitten die groepen in jou? Welke ik-positie (of ik-rol) heb je in een bepaalde groep?’ Of anders geformuleerd: ‘Welke eigenschappen zet je bij je ik-posities?’ Ook hierbij moet je rekening houden met de leeftijd van de kinderen. Voor jongere kinderen geldt dat vooral op de activiteit wordt ingezoomd, terwijl oudere kinderen meer bewust gemaakt kunnen worden van hun persoonlijke kenmerken in die groep. Bijvoorbeeld: ik als voetballer: graag voetballen, veel energie, enthousiast, fanatiek. Laat de kinderen de antwoorden invullen of opschrijven voor vijf groepen waar ze bij horen. Voor oudere kinderen kun je hier nadrukkelijk verwijzen naar sociale groepen waar ze al dan niet bij horen (zoals islamieten en gereformeerden, Marokkanen en Antillianen, enzovoort). Het is interessant om na te gaan welke groepen kinderen hier noemen en welke voor hen niet relevant zijn.

Afronding

Vraag de kinderen: ‘Waar zijn overeenkomsten aan te wijzen en welke verschillen zijn er? Kun je die verklaren?’

Lessuggestie 15

ALLE LEEFTIJDEN

De ander over mij: Ik in relaties

bij hoofdstuk 14, 15 en 16

Bedoeling

Nadat kinderen hun ik-posities hebben onderzocht vanuit zichzelf, proberen ze dit nu te doen vanuit een ander.

Startactiviteit

Laat de kinderen de vellen papier van de vorige twee oefeningen nog eens door-nemen. 'Komen er nu nieuwe dingen naar voren waaraan je de vorige keren niet gedacht hebt?'

Kern

Laat de kinderen een ander kiezen van het eerste of tweede vel papier. 'Wat vertelt die persoon over jou aan een derde persoon?' Laat de kinderen zich ver-plaatsen in bijvoorbeeld hun zus, hun teamgenoot of hun vriend en ze aan ie-mand anders over jou vertellen. Voor jongere kinderen zal dit op de eerste plaats – naast enkele biografische gegevens – gaan over wat je graag of juist niet zo graag doet. Van oudere kinderen mag verwacht worden dat ze kunnen inzoomen op jouw eigenschappen.

Vraag de kinderen: 'Hoe kijken mensen die bij een heel andere groep horen tegen jouw groep aan?' Je kunt de volgende voorbeelden aanpassen aan de kinde-ren met wie jij werkt:

- ▶ Hoe kijken meisjes tegen jongens aan?
- ▶ Hoe kijken je burens tegen jouw familie aan?
- ▶ Hoe kijken voetballers tegen schakers aan?
- ▶ Hoe kijken blanke Nederlanders tegen jou aan?
- ▶ Hoe kijken mensen uit de stad tegen jullie aan?

Afronding

Vraag de kinderen: 'Hoe komt het dat anderen ons anders zien dan wij zelf? Zitten daar vooroordelen bij? Is er een bepaalde kijk die beter is dan een andere? Hoe bepaal je dat?'

15a Eigenschappen van de groep

Als een persoon van een groep iets doet, zijn we geneigd die hele groep die eigenschap toe te kennen. Bijvoorbeeld:

- ▶ Een voetballer zet een grote mond op tegen de scheidsrechter. Dat doen voetballers altijd: voetballers hebben een grote mond.
- ▶ Een paar kinderen die op het gymnasium zitten, pakken altijd de beste plaatsen in de kantine. Dat doen die van het gymnasium altijd; ze denken dat zij de beste zijn en dat ze daarom het meest mogen.

Kennen de kinderen hiervan zelf voorbeelden die hen aangaan of van hoe zij denken over anderen?

- ▶ Hoe zou het toch komen dat als een persoon of een paar mensen van een groep iets doen, we denken dat ze in die groep allemaal zo zijn?
- ▶ Herken je dit bij jezelf?
- ▶ Is dat erg? Of: wanneer is het erg? Wanneer niet?
- ▶ Wat zou je kunnen doen om dit te stoppen?

Probeer in het gesprek ook sociale groepen in te brengen (als de kinderen dat niet zelf doen), zoals Turken en homo's.

Lessuggestie 16

10 JAAR EN OUDER

In de wereld

bij hoofdstuk 14, 15 en 16

Bedoeling

De bedoeling van deze oefening is te onderzoeken op welke schaal van inclusie kinderen zich nog kunnen identificeren en welke verantwoordelijkheid ze daaraan verbinden.

Startactiviteit

Jan Mens
slaapkamer
eerste etage
Rozenlaan 25
Bloemenbuurt
Middelburg
Walcheren
Zeeland
Nederland
Benelux
Europese Unie
Wereld
Universum

Dit kunnen kinderen doorzetten tot interplanetaire stelsels.

Laat ieder kind voor zichzelf zo'n lijstje maken. Kijk terwijl de kinderen bezig zijn hoever ze hierin gaan: welke schaal gebruiken ze (nog) wel en welke niet? De gedachte achter zo'n lijstje is dat je erbij hoort op elke schaal, hoewel die steeds groter wordt.

De gesprekken hierna kun je eigenlijk op elke schaal van erbij horen voeren, ook bijvoorbeeld op de schaal van Nederland (maar dat is waarschijnlijk te veel van het goede). Ons advies is in gesprek 1 te focussen op een nabije schaal (de buurt en de plaats) en in gesprek 2 op een grote schaal (de mens, de aarde).

16a Groepsgesprek 1

Vergelijk met elkaar wat de kinderen hebben opgeschreven. Begin met enkele

kleinere schalen, bijvoorbeeld:

- ▶ Staat de buurt waar je woont erbij?
- ▶ Staat de plaats waar je woont erbij?
- ▶ Hoor je bij die buurt en bij die plaats?
- ▶ Wat betekent dat: bij de buurt horen en bij de plaats horen?

Laat een paar kinderen kort enkele punten noemen en kijk de kring rond om na te gaan of de anderen hiermee instemmen.

Breng dan het volgende in (als een van de kinderen er al zelf mee gekomen is, heb je dat natuurlijk aangegrepen): 'Als je ergens bij hoort, hoort daar ook een verantwoordelijkheid bij, je moet er iets voor doen, je moet ergens voor zorgen. Van hun ouders moeten de meeste kinderen hun kamer netjes houden en af en toe iets doen in huis of voor de familie. Dat noemen we: je hebt hier ook een verantwoordelijkheid voor. Welke verantwoordelijkheid heb jij voor je straat, voor je buurt, voor je stad en voor de mensen die daar wonen?

En hebben anderen een verantwoordelijkheid voor jou?'

We gaan er op deze plaats van uit dat deze vragen al genoeg stof geven tot gesprek. Dan kun je een volgende keer doorgaan met groeps gesprek 2. Je kunt het tweede gesprek ook direct koppelen aan het eerste.

In de suggestie voor gesprek 2 focussen we op de mens en op de aarde (wereld). Het is aan te raden een van de twee te kiezen om goed te bespreken, afhankelijk van wat kinderen al inbrengen.

16b Groepsgesprek 2

We vertrekken weer van de lijst die de kinderen hebben opgesteld. De vorige keer zijn we gestopt op de schaal van de plaats, nu gaan we verder: wat komt er na de buurt en de plaats? Zijn er kinderen die de mensheid hebben opgeschreven? Aarde of wereld zullen er zeker bij zijn.

- ▶ Hoor jij ook bij de mensheid?
- ▶ Hoor jij ook bij de aarde (of de wereld)?
- ▶ Wat betekent bij de mensheid horen?
- ▶ En wat betekent bij de aarde horen?

Verzamel hierover enkele punten die kinderen noemen. Misschien is het nodig om de kinderen daarbij te helpen. Dit verdient in elk geval meer aandacht dan de punten die in het vorige gesprek genoemd zijn, omdat het bij de mensheid (of de aarde/wereld) horen voor kinderen abstracter is dan bij een buurt horen.

Vraag de kinderen dan: 'Als je ergens bij hoort, hoort daar ook een verantwoordelijkheid bij, je moet er iets voor doen, je moet ergens voor zorgen. Welke verantwoordelijkheid heb jij voor de mensheid, voor de aarde/wereld? En heeft de wereld een verantwoordelijkheid voor jou?'

Laat de kinderen als afsluiting de lijst die ze hebben opgesteld mooi opmaken met pictogrammen en kernwoorden uit de gesprekken.

In gesprek

bij hoofdstuk 17

Deze lessuggestie lijkt veel op de oefening bij hoofdstuk 17 in het boek.

Houd een groepsgesprek over een actueel maatschappelijk onderwerp. Je kunt hierover een stelling (dan bevorder je debat) of een vraag (dan bevorder je dialoog) formuleren. Kies wel een onderwerp waar de kinderen met enige kennis van zaken over kunnen spreken, dus voer geen gesprek over bijvoorbeeld kernenergie als ze daarover niets weten. Je kunt er ook eerst voor zorgen dat de kinderen de benodigde kennis krijgen.

Deel vervolgens kaartjes uit aan de kinderen (ze mogen elkaar die kaartjes niet laten zien) waarop je instructies hebt gezet over de opstelling in het gesprek:

- ▶ Kaartje 1: je stelt je soft op! Dit betekent dat je wel je mening naar voren kunt brengen, maar dat je bereid bent die mening op te geven voor een betere. Je kunt bijvoorbeeld steeds als je een mening naar voren brengt ook vragen of er iemand is die een betere mening heeft.
- ▶ Kaartje 2: je stelt je gesloten (*rigide*) op! Dit betekent dat je je mening naar voren brengt en er dan niet meer van afwijkt, wat anderen ook zeggen. Als je niet meer weet hoe je goed moet reageren op argumenten van anderen, grijp je terug op wat je eerder gezegd hebt.
- ▶ Kaartje 3: je volgt anderen in hun mening! Breng niet meteen iets naar voren, maar wacht even af tot enkele anderen hun meningen hebben gegeven. Kies dan een van hen uit en zeg dat je het helemaal met hem eens bent. Blijf die persoon consequent volgen in zijn mening.
- ▶ Kaartje 4: je stelt je beweeglijk (*flexibel*) op! Je brengt je ideeën naar voren, maar luistert ook goed naar wat anderen zeggen. Gebruik de meningen van anderen in wat je zegt, reageer op hen door hun argumenten te herhalen en te vertellen wat je ervan vindt, los van wat je eerder hebt gezegd.

Jij leidt het gesprek en probeert ervoor te zorgen dat iedereen aan bod komt, zodat de kinderen in staat zijn hun rol te vervullen.

Nagesprek

Dan voer je met elkaar een nagesprek. Hierin kunnen de volgende vragen aan de orde komen:

- ▶ Merkte je van elkaar welke opdracht op de kaartjes stond? Waaraan merkte je dat?
- ▶ Hoe heb je je eigen opstelling ervaren? Was het moeilijk dit consequent vol te houden? Wanneer was het moeilijk en waar kwam dat door? Wanneer ging het je wel goed af?
- ▶ Hoe was het om met iemand te communiceren die heel open (soft) is of juist heel gesloten, enzovoort? Welke invloed heeft dat op de ander(en)? Welke invloed heeft dat op het gesprek?
- ▶ Wat heb je geleerd over het onderwerp waarover je hebt gepraat? Heb je daarover een ander inzicht of idee gekregen? Of juist niet? Wat was de invloed van jullie opstelling hierop?
- ▶ Heeft het gesprek invloed gehad op hoe jij je plaats in de samenleving ziet, bijvoorbeeld op hoe de samenleving invloed op je heeft of wat je kan bijdragen aan de samenleving?

Literatuur

- Anthone, R. & Mortier, F. (2007). Socrates op de Speelplaats. Leuven: Acco.
- Bartels, R. (2007). Kinderen leren filosoferen. Utrecht: Agiel.
- Bartels, R. & Rossum, M. van (2009). Filosoferen doe je zo. Budel: Damon.
- McCall, C. (2010). Teachers guide to wondering. EPIC Publishing.